

ДЕРЖАВНІ ІДЕОЛОГІЇ КОМПЛЕКТУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ В (СХІДНО-) ЄВРОПЕЙСЬКОМУ РЕГІОНІ

Сергій Чолій

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря
Сікорського»

OKCid: 0000-0003-0693-160X

Анотація. Дана стаття присвячена аналізу еволюції у підходах європейських держав до комплектування збройних сил. Ця еволюція зображена як періодична зміна трендів та ідеологічних моделей у взаємовідносинах держави та підвладного населення. Залежно від історичної епохи методи мобілізації підвладного населення для військових потреб змінюються, а практики використання державою своїх громадян чи підданих для військових потреб можна описати як більш чи менш інтенсивні, так само як і безпосередній вплив збройної служби в армії на населення. Окремий акцент зроблено на розвитку даних процесів впродовж останніх десятиліть в Східноєвропейському регіоні і зокрема Україні, які досі виділяються на загальному тлі особливостями у комплектуванні збройних сил. Східноєвропейський регіон розглянуто в якості винятку, який підтверджує загальні тенденції у еволюції державних ідеологій комплектування збройних сил у світі.

Ключові слова: *військова служба, цивільно-військові відносини, Східна Європа, загальний військовий обов'язок, мобілізація.*

Світові тенденції перерозподілу повноважень між військовою та цивільною складовою життя в суспільстві мають доволі зрозумілу еволюцію. Становлення та розвиток державних інститутів та державних механізмів стали незворотнім процесом, котрий перетворив населення конкретних територій у підданих або громадян, та забезпечив їх використання для державних потреб. Ключовою потребою будь-якої держави завжди було забезпечення територіальної цілісності у протистоянні з сусідами та утримання армій, які переважно складаються з тих самих підданих або громадян. Важливою рисою процесу залучення громадян до військової служби у європейському контексті є наявність конкретних її моделей. Такі моделі, які ми описуємо як державні ідеології комплектування, періодично виникають та поширюються у європейському просторі, і як наслідок – по всьому світу. Процес зміни цих моделей мав усі риси поширення трендів як популярних та загальноживаних у регіональному та світовому контексті процесів¹.

Основною метою даної статті є аналіз процесу зміни трендів та державних ідеологій комплектування збройних сил на європейському прикладі. Окрему увагу у цьому аналізі надано територіям Східної Європи, які демонструють значну специфіку у розвитку цивільно-військових

---

¹ Для визначення тренду використано загальні ідеї з вивчення колективної поведінки, зокрема описані ще в працях класиків соціології (Turner & Killan 1957; Smelser 1962, 2, 170-188). Переносючи ідеї розвитку соціуму на еволюцію державних інститутів нами висунуто гіпотезу про те, що характер поширення і розвитку трендів можна прослідкувати і на прикладі конкретних державних ідеологій, і в нашому випадку цей процес буде продемонстровано на прикладі поширення і популярності ідей комплектування збройних сил. Швидкість поширення нових технологій комплектування переважно пов'язані з політичною доцільністю та регіональною популярністю конкретної концепції.

відносин. Не зважаючи на поширене бачення регіону як відсталого та не модернізованого в різні історичні періоди, ми простежуємо специфічні тенденції у використанні державами регіону технологій комплектування збройних сил (Eellend 2008; Haid & Weismann & Wöller 2013; Weber 1976; Veneske 2006). Саме військова сфера стає важливим елементом модернізації та трансформації східноєвропейського суспільства під час модерної епохи. Цей аналіз доповнено новими емпіричними даними, зокрема отриманими внаслідок соціологічного дослідження за методикою модернованих групових дискусій на тему: «ціннісні орієнтації, проблеми та очікування молоді» (2017-2018 рр.), які демонструють те, що специфіка регіону у європейському контексті зберігається і надалі (Yenin & Serbulov 2018)².

Важливою для розуміння завдань цієї статті є також загальна історіографічна дискусія про роль цивільно-військових відносин у розвитку суспільних інститутів. Започаткована Самуелем Хантінгтоном ще в середині 20 століття, вона стала важливим напрямком в історіографії (Huntington 1957; Wilson 2007; Brannon 2009, 1-5). Не зважаючи на наявність кількох провідних теорій з розуміння суті залежності між цивільними і військовими факторами у розвитку конкретних суспільств, ця стаття має дещо іншу спрямованість. Теоретики цивільно-військових відносин розпочали розгляд важливості повноважень військових та цивільної влади на прикладі США та виокремили основні моделі та

---

² Модеровані групові дискусії (МГД) у середовищі громадсько активної української молоді були проведені в грудні 2017-січні 2018 рр. і включали комплекс питань щодо ціннісних орієнтацій окремого вікового сегмента українського суспільства (17-21 рік). Вибірку склали 58 респондентів з різних регіонів та населених пунктів України. МГД проводились М. Єніним як складова глобального наукового проекту «Один мільйон голосів». Більш детально – у матеріалах звіту (Yenin & Serbulov 2018).

фактори перерозподілу суспільних повноважень між різними групами впливу (Schiff 2009, 109-126; Inbody 2016, 101-115). Наше дослідження презентує дещо відмінну точку зору на розвиток суспільства залежно від рівня залучення пересічних громадян (підданих) до державних справ, і зокрема концентрується на військовій службі як засобі залучення підвладного населення. У окремих аспектах ця стаття використовує ідеї теорії модернізації та показує залежність між рівнем залучення населення до військової служби та популярними в Європі ідеями (трендами).

Такий аналіз може бути цінним для подальшої прогностичної оцінки розвитку взаємовпливів військової та цивільної сфери в регіональному та загальноєвропейському контексті. Стаття долучається до загальної дискусії про реальні потреби та завдання сучасної військової служби і залучення до неї пересічних громадян, котра вже давно назріла в українському суспільстві.

Історичний досвід комплектування збройних сил

У своєму розвитку людські суспільства демонструють доволі невелике різноманіття стосовно ідеї того, яким чином їх членам необхідно брати участь у захисті своєї групи. На даному етапі можемо виділити кілька моделей, загальнопоширених у світовій історії, які послідовно змінюють одна одну. Не зважаючи на існування певної кількості винятків, більшість європейських суспільств пройшли однаковий шлях еволюції у даному питанні.

До моменту створення організованих державних утворень найбільш поширеною формою суспільної самоорганізації є військова демократія (Khazanov 1968, 134-146; Морган 1933). Її досвід є універсальним для більшості людських суспільств. Військова демократія демонструє принцип загальної рівності у раних людських суспільствах коли на повноцінну роль у суспільстві могли розраховувати лише вільні та фізично повноцінні чоловіки (жінки). Саме вони переважно виконували основні економічні функції, були мисливцями, рибалками, землеробами чи скотарями. Фізична праця забезпечувала рівень розвитку, достатній також для участі у війні. При такій схемі організації на участь у війні могли розраховувати лише ті члени суспільства, які вважалися повноцінними і навпаки: сама можливість участі у війні була однією із складових суспільної повноцінності кожного із членів суспільства. Більшість важливих рішень такого суспільства приймалися на загальних зборах усього повноцінного населення, що і зумовило саму назву такого соціального устрою. З військовою демократією пов'язані також традиції вождівства або чіфдому – тимчасове делегування керівництва над конкретною суспільною групою демократично обраному вождю (Kradin 2002, 373-375). Такі повноваження часто надавалися конкретним особам на час війни для того, щоб забезпечити її ефективність і не використовувались під час миру. Не зважаючи на порівняну застарілість даної концепції, яку часто пов'язують з марксизмом, необхідно відзначити слушність теорії Моргана в окремих аспектах, які пізніше використовуються й іншими вченими (Tilly 1990, 29-30).

Принципи військової демократії у рудиментарній формі зберігаються в усіх арміях світу, зокрема це принцип загальної рівності серед солдатів та забезпечення їм певного соціального статусу як осіб, яким суспільство делегує повноваження захисту від внутрішніх та зовнішніх ворогів.

Подальший розвиток військової демократії та державних утворень мав наслідком створення інших моделей організації комплектування та військової служби (Глюкмань 1910, 1-3; Magenheimer 1999, 9). Найбільш поширеними в історичній перспективі були наступні системи комплектування збройних сил: добровільний набір (найманство), феодалний принцип, рекрутська система поповнення та загальний військовий обов'язок.

Добровільний набір є найменш обтяжливим для будь-якого суспільства адже полягає у платні військовослужбовцям коштів за їхню службу та обрання її у якості професії. За такої системи військовослужбовці фактично знаходяться поза суспільством і виконують свої функції тривалий період часу. Водночас саме професійні армії вважаються найбільш якісно підготованими та адаптованими до ведення військових дій. Функції військових найманців часто виконувались іноземцями, що лише відгороджувало армію від цивільного життя. Необхідність утримувати армію під контролем та стимулювати військовослужбовців до постійного ризику своїм життям призводила до потреби високих заробітних плат, і, відповідно, лише зменшувала загальну чисельність армії, що не завжди буває доцільним.

Феодална система комплектування полягає у делегуванні всіх військових обов'язків суспільства окремій його частині (стану) – феодалам чи шляхті. В обмін на обов'язок служити у війську шляхта отримує широкі повноваження з адміністрування економічних ресурсів, переважно оподаткування підвладних селян та вплив на політичне життя в державі. Всі інші суспільні верстви є виключеними з процесів комплектування і фактично платять за це впродовж всього свого життя шляхом натуральних повинностей та обмеження прав (Tilly 1990, 29-30; France 1999, 40-51). За такої системи можемо спостерігати більш солідарну участь суспільства у питаннях своєї оборони з повним делегуванням самої військової служби окремому стану.

Рекрутська система комплектування полягає у поширенні військового обов'язку на всіх членів суспільства без необхідності особистого відбуття військової служби. Дана система поширена в країнах Європи впродовж XVI – першої половини XIX століття і зазвичай включає законодавче регулювання взаємин держави та підданих (Allmayer-Beck 1967, 12, 22; Broucek 1998, 15; Magenheimer 1999, 6-8). Процес її запровадження співпадає з формуванням абсолютистських держав (Luh 2001, 158; Sikora 2008, 172; Hochedlinger 2000, 351-356). На практиці прописані в законодавстві формули виглядали наступним чином: формально все населення було зобов'язане служити, але служила лише невелика пропорція, про яку знало все суспільство (Josephus 1781; Катерина 1783; Павел 1797). Місцеві органи влади або суспільного самоврядування, як наприклад сільська община чи міська управа, самостійно розподіляли необхідну квоту шляхом призначення або

жеребу, залишаючи більшість населення і далі непричетними до військової служби (Lucassen & Zürcher 1998; Dierk 2009, 26; Forrest 2002, 111). Наприклад, в українських реаліях першої половини XIX століття це була поширена практика віддання поміщиком непотрібних йому бунтівних чи злочинних селян у рекрути (Миронов 2000, 131-132, 166-169, 360-377; Mikaberidze 2009, 46-48, 50).

Важливою рисою рекрутської системи була законодавча організація заступництва при виконанні військового обов'язку. Будь-яка людина, на яку випадав обов'язок дійсної служби в армії, могла делегувати його комусь іншому за рахунок грошової винагороди, чим активно користувалися заможні верстви суспільства. Хоча така система і забезпечувала хороший вишкіл – солдатами ставали довічно або на дуже тривалий період (25 років), вона була соціально несправедливою. Зі зрозумілих причин солдатами ставали представники бідних класів та прошарків суспільства так само як люди поза суспільством, якими часто жертвували селяни або міщани щоб не віддавати до війська своїх дітей. Ті, хто ставав солдатом, переважно назавжди покидали свою звичну соціальну групу і вже до неї не поверталися. Рекрутчина характерна для «суспільств підданих» і зникає після становлення в Європі «суспільств громадян» (Скорейко 2012, 12-18; Hämmerle 2004; Frevert 2004, 77-99, 263).

Загальний військовий обов'язок є логічним розвитком рекрутського комплектування. Основна різниця між цими системами полягає в тому, що при першому військовий обов'язок є не лише поширеним на всіх громадян, але і має відбуватися особисто кожним із них. Таким чином,

військовий обов'язок став безпосереднім компонентом громадянських прав у Європі 2 половини 19 століття (Adams & Poirier 1987, 20-31; Challenger 1955, 46). На відміну від попередньої епохи, кожен мав відбувати військову службу особисто. Апогеєм використання даної системи комплектування стали дві світові війни, коли мільйонні армії включали в себе практично все наявне чоловіче населення воюючих країн. Холодна війна продовжила дану тенденцію, адже обидва військово-політичні блоки активно готували резерви навчених солдатів для можливого світового військового протистояння, яке так і не стало реальністю.

На доповнення до даних схем необхідно зауважити ще один вимір комплектування армії, який значним чином впливає на цивільно-військові стосунки. Це спосіб організації збройних сил для війни. У даному вимірі виділяють насамперед кадрову та міліційну системи. При кадровій системі всі збройні сили або принаймні їх частина постійно знаходяться на військовій службі. Після початку війни відбувається мобілізація – кадрові підрозділи формують основу, яка поповнюється попередньо підготованими солдатами. За миру солдати проходять підготовку у кадрових підрозділах впродовж доволі тривалого часу (як правило 6-36 місяців). При міліційній системі кадра як така відсутня, а солдатський склад залучається до служби лише за умов війни. Під час миру солдати отримують скорочену підготовку впродовж кількох тижнів.

Цілком зрозуміло, що жодна із наведених систем практично ніде не використовувалась в «чистому вигляді» і історія демонструвала значну кількість змішаних форм. Не зважаючи на це, саме наведені види

комплектування були поширеними у європейському контексті (Глюкмань 1910, 1-7; Magenheimer 1999, 9).

Табл. 1. Основні принципи використання провідних систем комплектування збройних сил у Європі

	Військова демократія ³	Вільний набір	Рекрутчина	Загальний військовий обов'язок	Феодалізм (окремий стан суспільства)
Служба лише для повноцінних членів суспільства	+	-	-	+	(+)
Персональність відбуття обов'язку	+	+	-	+	(+)
Загальність відбуття обов'язку	+	-	+	+	(+)

Держава та ідеологія набору армії

Наведені типи комплектування змінюють один одного у доволі простій еволюції, через яку пройшла більшість європейських держав. Практично кожен із етапів перетворення держав відповідає своїй формі комплектування і різним масштабам залучення підданих до військової служби відповідно. У Європі така еволюція має всі риси розвитку та поширення трендів: після появи нової системи комплектування у одній з європейських країн вона відносно швидко поширюється і серед усіх інших (Flynn 2002, 25-27; Dierk 2009, 30).

³ Альтернативні таблиці бачення розвитку та розподілу повноважень між армією, суспільством і державою та загальні ідеї стосовно розвитку наведених тут систем комплектування (Mjøsén & van Holde 2002; Kestnbaum 2002; Møller 2002, 294).

Прямі взаємозалежності між комплектуванням та формуванням державних структур стали основою для цілої низки історичних, політологічних та соціологічних концепцій.

Однією з найбільш комплексних таких концепцій є ідеї Чарльза Тіллі про перетворення державних структур та армій в історії Європи (Tilly 1990, 29-30, 107-126, 192-199). Залежно від епохи, він встановив залежність між капіталом та державним насильством у більшості європейських держав. Загалом він виділяв чотири етапи у трансформації впливу насильства і капіталу: патримоніалізм, брокераж, націоналізацію та спеціалізацію. Перший з цих етапів характеризувався інтересами отримання данини з завойованих територій для утримання армії, а солдати переважно набиралися за родоплемінним чи феодальним принципом. Під час брокеражу збройні сили комплектувалися зазвичай з найманців, і для їх утримання держава використовувала послуги капіталістів, які натомість отримували частку державних повноважень у сфері перерозподілу та збирання податків. Період націоналізації, як його виділяє Тіллі – 18-19 століття – це час використання для військових потреб масових армій та власного населення, концентрація повноважень з контролю та фінансування армії в руках держави. Останній етап – час, коли армія та її структури втрачають будь-яку незалежну роль та перетворюються на частину бюрократичного апарату з чітко визначеними функціями.

Схожу концепцію висловив Гюнтер Ротенберг при аналізі становлення державних структур та армії в імперії Габсбургів (Deák 1990, 25; Rothenberg 1976). Його ідея полягає в тому, що впродовж Нового часу

збройні сили перетворюються з незалежного органу, котрий міг впливати на державну політику на субординований державі інститут. Відповідно до його концепції, впродовж 1522-1625 рр. відбувалося створення центральних інститутів з управління армією, до початку 18 ст. армія як інститут збільшувала свій вплив на державне життя, а до початку 20 ст. стала інструментом державної політики, чітко підпорядкований волі цивільної адміністрації.

У обох наведених концепціях простежується принцип еволюції цивільно-військових стосунків, котрий приводить до загального висновку про те, що логічним завершенням протистояння інститутів держави та армії стає підпорядкування армії цивільній адміністрації. Основні контраргументи до цієї теорії висунули теоретики цивільно-військових відносин, котрі аргументували зростання політичного впливу армії під час Холодної війни (Schiff 2009, 109-126; Inbody 2016, 101-115).

Важливим компонентом, котрий залишився поза увагою у наведених концепціях, є модель залучення населення до служби в збройних силах. Загальний військовий обов'язок став не лише черговим етапом у розвитку цивільно-військових відносин, але мав також цілу низку додаткових функцій. Справжня популярність до цієї системи прийшла у другій половині 19 століття, коли завдяки переможним війнам Пруссії та Німеччини й інші країни переконались у потребі її використання. Простота сформульованої Клаузевіцем ідеї про необхідність масових мільйонних армій як результат технічного прогресу озброєнь, а також економічна вигода від короткотривалого навчання

солдатів під час миру стали ключовими факторами у застосуванні цієї системи (Clausewitz 1832).

Практично у всіх випадках використання загальний військовий обов'язок стає компонентом державної системи інтеграції населення. Залежно від конкретної державної моделі військова служба несе в собі й ідеологічне навантаження та виконує функцію демонстрації на практиці державної моделі. Саме тому багато хто із дослідників говорить про армію як «школу нації», і саме друга половина XIX століття є часом коли комплектування починає стосуватися кожного в Європі (Hämmerle 2004; Geva 2013; Cholij 2013).

Залежно від державних завдань на військову службу для молоді покладалось і відповідне ідеологічне навантаження. Найбільш поширеною в європейській практиці стала практика творення національних держав, котрі переважно використовують уніфікаційні та асиміляційні моделі державної модернізації. Тут необхідно погодитися з ідеєю Тіллі та багатьох інших дослідників про єдність модернізації та мілітаризації, особливо впродовж «довгого» XIX століття (Tilly 1990, 122f; Weber 1976; Benecke 2006; Rakowska-Harmstone 1990). У національних державах армія зазвичай використовувалась для посилення націоналізму та виховання своїх громадян у національних традиціях, часто включаючи прояви нетолерантності до представників нетитульних національних груп (Rakowska-Harmstone 1990, 132-139, 152-154; Sanborn 2003, 20-130). Державний націоналізм у освітній сфері, таким чином, намагалися продовжити і в армії для формування певного типу лояльних та національно свідомих громадян.

Важливою функцією загальної військової служби також стала потреба модернізації всіх громадян конкретної держави та їх підведення до спільного освітнього чи культурного рівня. Така «модернізація» стала результатом загального прогресу та віри державних інститутів у те, що саме держава має формулювати образ «повноцінного модернізованого громадянина». Зважаючи на конкретну ситуацію, пряме державне втручання не завжди було потрібним, але сама ідея прогресу подекуди примусово нав'язувалася задля того, щоб не бути відсталим у модерній Європі. Особливо актуальним такий примус був на територіях державних периферій Центральної та Східної Європи. Військова служба виконувала функцію одного з рушіїв модернізації, який мав завершити перетворення відсталих селян з традиційним світоглядом на новітніх громадян (Hämmerle 2004; Cholij 2013, 111-115; Hryniuk 1991, 32, 40; Megner 1986, 231-235). Вплив військової служби простежується насамперед у трьох сферах повсякденного життя: світогляді, освіті та кар'єрних можливостях. Для багатьох представників державних периферій військова служба стала одним із «вертикальних ліфтів» та допомогла у процесі підвищення індивідуального соціального статусу та інтеграції в суспільство (Celso 2001, 53).

Загальний військовий обов'язок став компонентом європейської лібералізації та демократизації. Виникнення під час Французької революції 1789 р. такого явища як «народне ополчення» (*levée en masse*) поєднало загальну емансипацію та військову службу. Відтепер кожен вільний громадянин разом з правами та свободами автоматично отримував і обов'язки, в тому числі й військової служби. Принцип

громадянин-солдат поступово поширюється і в інших європейських країнах і остаточно закріплюється після запровадження загального виборчого права (Blanton 2009, 6-9; Kestnbaum 2002, 118; Скорейко 2012, 12-18). Певним продовженням даної концепції можна вважати також ідеологічний вплив, зокрема ідею тотальності війни. Якщо конкретне суспільство націлене на ведення війни на знищення ворога, до якої гіпотетично буде залучено всіх і кожного, то військовий обов'язок починає вважатися беззаперечним для кожного з членів суспільства. Як приклад такої ситуації можемо розглянути військову службу під час світових воєн або ж Холодної війни, коли конкретна державна ідеологія примушувала кожного до участі у воєнних діях (Frevert 2004, 77-99, 263, 285; Flynn 2002, 247-250).

Доволі специфічну ситуацію демонструє запровадження універсальної військової служби у багатонаціональних державах, зокрема Османській та Австро-Угорських імперіях. На відміну від інших держав з уніфікаційною ідеологією, тут державна політика передбачала етнічний та національний плюралізм, котрий подекуди було відображено і у збройних силах. Імперія Габсбургів, зокрема, намагалася надати своїм підданим рівні права з використання мови та забезпечення релігійних потреб кожної конфесії під час служби в армії (Choliy 2016, 48-53). Османська імперія тривалий час використовувала схожу концепцію загальної громадянської рівності (т. зв. *оттоманізм*) стосовно своїх підданих, належних до немусульманських конфесій, яка мала також своє відображення в армії (Barkey & Gavrilis 2016, 24-42; Adanir 2011, 113, 124; Nacisalihoğlu 2007). Обидва ці приклади демонструють можливість

застосування неасиміляційних толераційних моделей військової служби, які відповідають загальному спрямуванню державної політики.

Для завершення аналізу основних процесів зв'язку ідеології та комплектування мусимо вказати також на два найбільш відомі винятки у європейському контексті. Перш за все, це швейцарська армія, котра вже впродовж кількох століть використовує загальне міліційне комплектування своїх збройних сил. Кожен із громадян Швейцарії проходить короткий курс військового навчання, після чого повертається до цивільного життя. Армія виконує фактично лише цю функцію і не має значних кадрових підрозділів. На додаток до цієї специфіки, установи армії є двомовними і одночасно використовують німецьку та французьку мови (Flynn 2002, 25). Іншим відомим винятком є британська армія, котра традиційно використовує виключно добровільне комплектування. В кризові періоди світових воєн (1916-1920, 1939-1960) тут використовувалося загальне примусове комплектування, від якого відмовилися одразу після зникнення конкретних військових загроз. Обидва винятки демонструють можливість використання інших, нетрендових схем комплектування збройних сил за конкретної державної потреби (Adams & Poirier 1987, 20-31; Forrest 2002, 111; Flynn 2002, 25, 30, 43; Jahr 1998, 50-57, 67-70).

Таким чином, запровадження загального військового обов'язку постає фінальним у процесах еволюції моделей комплектування, адже наступного елемента у ній поки немає. Водночас саме загальний військовий обов'язок став тією моделлю, яка найактивніше використовується європейськими державами для завершення процесів

націотворення та вирішення інших питань державотворення та цивільної мобілізації населення. Комплектування збройних сил мало значну кількість додаткових функцій починаючи з XIX століття: уніфікації, інтеграції, модернізації, контролю, використання. Загальний військовий обов'язок внаслідок свого впливу у різних сферах життя суспільства перетворився на фінальний варіант розвитку цивільно-військової взаємозалежності та найвищий ступінь взаємодії армії та суспільства.

Світ після конскрипції. Post-Soviet post-conscription

Розглядаючи світові традиції комплектування збройних сил ми бачимо висхідний процес розвитку, який етап за етапом проходять більшість європейських країн. Цілком логічним було б припустити появу чергової моделі, котра б завоювала популярність у Європі. Проте, історичні реалії показують інший процес – відмову від пошуків нових моделей і заміну конскрипції добровільним комплектуванням.

Ключовими подіями, які вплинула на чергову зміну тренду і відмову від універсальної військової служби, стали розпад СРСР та закінчення Холодної війни. Зникнення Організації Варшавського Договору та дезінтеграція колись єдиних збройних сил Радянського Союзу стали суттєвим кроком у загальносвітовому роззброєнні. Більшість колишніх союзників СРСР перейшли до нейтралітету, а невдовзі – почали налагоджувати партнерські стосунки з колишніми суперниками з НАТО (Corum 2014, 13-21; Tomek 2014, 38-43). Цей процес збігся у часі з поступовою демократизацією суспільного життя і багатьма сучасниками вважався одним цілим. Цілком можливо, що саме тому і обов'язкова

військова служба багатьма почала вважатися одним із компонентів застарілої радянської системи, більше не потрібною для нових демократичних суспільств. Принципи особистої свободи громадян набули важливого значення у ідеологіях більшості пост-радянських країн, і тому таке обмеження свободи як примусова військова служба почали сприймати як неактуальну суспільну та державну практику (Rakowska-Harmstone 1990).

Не останнім аргументом на користь відмови від примусового комплектування стала загальна розрядка у міжнародних відносинах та зникнення загрози великої континентальної війни в Європі вперше після 1940-х років. Країни колишнього СРСР намагалися налагодити своє незалежне повсякденне життя та надавали мало уваги військовому розвитку, а пострадянський військово-промисловий комплекс (ВПК) на довгий період часу був дезорганізованим через зникнення міжреспубліканських економічних зв'язків. Військовий потенціал колишнього СРСР став об'єктом торгу між владою пострадянських республік та делегатами Заходу і часто продавався за безцінь. Цей процес довершили кризові явища в економіці пострадянського простору 1990-х рр. (Brannon 2009, 6-12, 21-25).

Впродовж 1990-2010 років більшість країн Західної та Центральної Європи здійснили поступовий перехід від примусового загального комплектування до добровільного набору, чим переважно і закінчився «життєвий цикл конскрипції» (Mjøsén & van Holde 2002, 92). Таку ситуацію передбачено ще в 1991 р., коли вперше відзначено те, що у активних війнах вже не воюють призовники, а лише солдати-професіонали (Flynn

2002, 248). Насправді крім конкретних трендових процесів та втрати популярності причинами остаточної відмови від примусового комплектування стали також подальша технологізація армій та внутрішньополітичні проблеми країн, що переживали трансформацію. Загалом відмова стала реальністю у більшості європейських країн через комплексний вплив цілої низки факторів і стала загальноєвропейським трендом майже одночасно із прогресом євроінтеграції (Ajangiz 2002, 307-310, 314, 324-330).

Процес переходу до добровільного комплектування було реалізовано по-різному, залежно від державних реалій: шляхом повної зміни військового закону та запровадження добровільного прийому на службу, або ж шляхом зменшення квот щорічного набору до армії до мінімальної кількості. За останнього варіанту військова повинність не скасована, але чимось нагадує реалії XVII–XVIII століть: існує військовий обов'язок, але його не потрібно відбувати особисто. Ті держави, які обрали останню модель, принаймні декларативно заявляють про можливість повернення загального комплектування за конкретної потреби (Flynn 2002, 247-248; Frevert 2004, 276-279).

Центрально-Східна Європа, як і практично весь пострадянський простір, постають як європейський виняток у практиках розвитку армій після 1990 року. Загальний тон у такій ситуації завжди задавала позиція РФ стосовно чисельності та комплектування збройних сил, яка залишається незмінною впродовж десятиліть. Всі сусідні країни потрапляють у ситуацію, аналогічну зі «стримуванням» періоду Холодної війни. РФ має масову армію та значний резерв навчених солдатів та може

швидко збільшити свої збройні сили за потреби. Аналогічно і сусіди РФ в СНД, як найбільш імовірна мета російської агресії, мусять також організувати свої сили за тим самим принципом щоб мати хоча б якісь резерви солдатів для протиставлення масовій російській армії (Taylor 2003, 248-256, 324-326). Така думка не була поширеною на пострадянському просторі донедавна. Чи не найбільш симптоматичним є український приклад, котрий демонструє процес зіткнення світових та регіональних реалій комплектування (Møller 2002, 294).

На сучасному етапі Східна Європа може бути описана як регіон, що застряг у примусовому універсальному комплектуванні. На відміну від радянського періоду, коли військова служба була обов'язковим компонентом життя кожного чоловіка, зараз вона не виконує універсальної функції та є обов'язком лише для конкретних частин населення з середнім або низьким соціальним статусом. Саме соціальна несправедливість військової служби, так само як часті зловживання стосовно солдатів часто і є основою критики застосування примусового комплектування.

Після розпаду Радянського Союзу Україна отримала в спадок значну частину його збройних сил, зокрема матеріальні запаси, зосереджені на західному кордоні СРСР для можливої атаки проти сил НАТО в Європі. До важливих компонентів радянського військового спадку необхідно зарахувати також ядерний арсенал із засобами доставки ядерної зброї, а також розвинений ВПК, щоправда обидва ці елементи були частиною єдиної радянської системи і практично не могли застосовуватись окремо без інших республік та центральних органів управління СРСР. Десятиліття

використання загального військового обов'язку та його тотальність в СРСР залишили Україні у спадок мільйони попередньо навчених резервістів, які могли бути використаними у можливій війні. Необхідно також зауважити, що Україна тривалий період була значним кадровим резервом із забезпечення ЗС СРСР висококваліфікованими фахівцями усіх військових спеціальностей (Rakowska-Harmstone 1990, 125, 131-137, 146). Зважаючи на надлишковість військового потенціалу Україна прийняла рішення про поступову конверсію та зменшення витрат на оборону, якого і дотримувалась аж до 2014 р. у 1991 році розпочалась також суспільна дискусія про те, якою має бути українська армія, яка насправді не призвела до вагомих результатів – армія незалежної України дуже довго була точною копією радянської без відчутних змін (Taylor 2003, 248-256; Закон України 1992).

Практика загального військового обов'язку продовжувалась в Україні до 1999 р. Перші роки незалежності більшість молодих чоловіків і надалі відбували дійсну дворічну службу в армії та зараховувались до резерву. Масштабні зміни розпочалися в 1999 р., коли вперше було прийнято закон про обмеження призову та його призупинення через неможливість надавати військовий вишкіл всім наявним призовникам (Указ 1998; 1999а; 1999b). Надалі призов перестав бути загальним і відбувався на квотній основі, котра дечим нагадувала практику рекрутського комплектування XVIII століття. Щорічно вищі органи влади України визначали необхідну кількість призовників для поповнення армії, і набиралась саме конкретна кількість, а не кожен із зобов'язаних. Надалі загальна кількість призовників щорічно зменшувалась як данина

негативній демографічній ситуації та загальнодержавній політиці зі зменшення фінансування збройних сил (Постанова 2011a; 2011b; Розпорядження 2017a; 2017b). За період 1999-2017 рр. державні квоти на призов до Збройних сил України зменшились зі 101 тис. до 52 тис. (2011) та 26 тис. на рік (2017).

Фінальним моментом у застосуванні універсального примусового комплектування в Україні мав стати 2013 р., після якого армія мала комплектуватися виключно на добровільних засадах, а призов осені 2013 мав бути останнім (Ajangiz 2002, 314, 324-326, 330).

Революційні події зими 2013-2014 рр. та початок військової агресії РФ проти України продемонстрували хибність відмови від масових наборів в армію. Впродовж 2014-2016 рр. крім призовів молодих поповнень відбувалася мобілізація попередньо тренуваних резервів для забезпечення штатної чисельності збройних сил під час воєнних дій. На сучасному етапі примусове комплектування є безальтернативною моделлю для України. Наявність агресивно налаштованої сусідньої держави з практично необмеженим потенціалом навчених солдатів змушує і Україну постійно готувати навчених резервістів для армії. Зрозуміло що загальний військовий потенціал РФ переважає потенціали прилеглих до її кордонів сусідів, проте саме масові мобілізації можуть допомогти потенційним жертвам російської агресії вистояти проти першого удару. Навіть найкраще вишколена армія професіоналів не матиме ваги у потенційному масовому конфлікті через свою нечисленність, що найкращим чином довели військові дії під час Першої світової війни (Wawro 2014, 134-136). Саме тому Східна Європа

потенційно є територією з перспективами існування загального військового обов'язку впродовж наступних десятиліть у якості фактору стримування можливої агресії. Ця система комплектування використовується українськими збройними силами та арміями кількох сусідніх з РФ країн.

Дані соціологічних опитувань серед громадсько активної української молоді демонструють аналогічне зіткнення європейських трендів та регіональних реалій (Cammack 2001, 175, 190-192). Насправді вони показують те, що суспільна дискусія про те, якою має бути українська армія та яким чином вона має комплектуватися, розпочата в 1991 році та актуалізована впродовж 2014-2018 рр., досі не закінчена (Yenin & Serbulov 2018, 38-41).

Ставлення респондентів до військової служби є неоднозначним. Хоча певна частина суспільства готова як брати участь у мобілізації за умов війни, так і проходити строкову військову службу, все ж виділяється ціла група факторів відмови від неї. Основним з них необхідно назвати загальний лібералізм і протест проти повноважень держави змушувати громадян щось виконувати, в тому числі і військовий обов'язок. Ідея особистого вибору, служити чи не служити, надзвичайно сильна серед респондентів, так само як і намагання задекларувати альтернативні моделі виконання завдань з захисту держави, що певним чином перегукується з загальноєвропейською тенденцією поширення можливості альтернативної цивільної служби в другій половині ХХ століття. Значна частина молоді декларує готовність допомагати у захисті, але не зі зброєю в руках. До факторів заперечення потреби військової

служби необхідно зарахувати також неефективність підготовки під час військової служби як частину загальної державної неефективності, індикаторами котрої є корупція, звільнення частини населення від військової служби, нестатутні стосунки в армії (дідівщина), застарілість правил військового навчання та підготовки. До окремого фактору віднесемо прояви регіонального патріотизму та небажання виходити за межі свого регіону за умов військового конфлікту. Останній феномен має доволі тривалу історичну традицію в українському суспільстві (Коваль 2005, 136; Onuch 2014, 167). Військова складова перестає бути частиною суспільної мобілізації і на сучасному етапі несе в собі суто військові компоненти.

Таким чином, Україна демонструє доволі специфічний шлях розвитку та застосування трендів комплектування збройних сил, які названі нами державними ідеологіями комплектування. Технології комплектування ми можемо розуміти як певні ідеологічні концепції, які виступають не лише в якості конкретного методу отримання людських ресурсів для збройних сил, але як і загальної державної ідеології стосунків між державою та підданими. Розглядаючи розвиток названих ідеологій у Європі можна простежити зрозумілу залежність у їх застосуванні, котра закінчується впродовж першого десятиліття XXI століття. На сучасному етапі світ знаходиться в процесі трансформації, що зокрема демонструє приклад Східної Європи і України. Схоже, що остаточний вибір на користь примусового чи добровільного комплектування ще не зроблений, і саме Україна може бути тут носієм нового тренду, який матиме свій вплив та поширення в регіоні та на всій

території Європи. Українське суспільство, і зокрема молодь, є певним індикатором даного процесу та декларує обидва можливі варіанти розвитку стосунків армії та суспільства у майбутньому. «Застряглість» України в примусовому комплектуванні поступово вступає у все більшу конфронтацію з реаліями та очікуваннями українського населення. З іншого боку, саме Україна є носієм тренду відродження примусового комплектування, до якого за останні роки звернулися кілька європейських країн.

Бібліографія

Adams, R. J. Q. & Poirier, Philip P. (1987). *The Conscription Controversy in Great Britain, 1900-18*. Basingstoke: Macmillan Press.

Adanir, Fikret (2011). Non-Muslims in the Ottoman Army and the Ottoman Defeat in the Balkan War of 1912-1913. In Suny, Ronald Grigor & Göçek, Fatma Müge & Naimark, Norman M. (Eds.). *A Question of Genocide. Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*. Oxford: Oxford University Press, 113-125.

Ajangiz, Rafael (2002). The European Farewell to Conscription? In Mjøsen, Lars & van Holde, Stephen (Ed.). *The Comparative Study of Conscription in the Armed Forces. Comparative Social Research*, Vol. 20, 307-333.

Allmayer-Beck, Johann Christoph (1967). Wandlungen im Heerwesen zur Zeit Maria-Theresias. *Schriften des Heergeschichtlichen Museums in Wien*, # 3, 7-24.

- Barkey, Karen & Gavrilis, George (2016). The Ottoman Millet System: Non-Territorial Autonomy and its Contemporary Legacy. *Ethnopolitics*, 15:1, 24-42. DOI: 10.1080/17449057.2015.1101845
- Benecke, Werner (2006). *Militär, Reform und Gesellschaft im Zarenreich. Die Wehrpflicht in Russland. 1874–1914*. Paderborn u. a.: Ferdinand Schöningh.
- Blanton, Harold D. (2009). Conscription in France during the era of Napoleon. In Stoker, Donald, Schneid, Frederick C. & Blanton, Harold D. *Conscription in the Napoleonic Era: A revolution in military affairs?* London-New York: Routledge, 6-23.
- Brannon, Robert (2009). *Russian Civil-Military Relations*. Farnham-Burlington: Ashgate Publishing.
- Broucek, Peter (1998). Österreich-Ungarn – ein neues Staat. In Broucek, Peter. *Österreich-Ungarische Armee 1867–1914, Materialien zum Vortragszyklus*. Wien.
- Cammack, Paul (2001). In Permanent Retreat? The Modest Future Role of the Armed Forces in South America. In Silva, Patricio. *The Soldier and the State in South America. Essays in Civil–Military Relations*. Basingstoke: Palgrave, 175-194.
- Celso, Castro (2001). The Army as a Modernizing Actor in Brazil, 1870–1930. In Silva, Patricio. *The Soldier and the State in South America. Essays in Civil–Military Relations*. Basingstoke: Palgrave, 53-70.
- Challener, R. D. (1955). *The French theory of the nation in arms*. New York: Columbia university press.

- Cholij, Serhij (2013). Die Modernisierung der österreichisch-ungarischen Streitkräfte (1868-1914) – eine Chance für die galizischen Rekruten? In Haid, Elisabeth, Weismann, Stephanie & Wöller, Burkhard (Hg.) (2013). *Galizien: Peripherie der Moderne – Moderne der Peripherie?* (Tagungen zur Ostmitteleuropaforschung/ Hrsg. vom Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung – Institut der Leibniz-Gemeinschaft, #31). Marburg: Verlag Herder-Institut, 109-122.
- Clausewitz, Karl (1832). *Vom Kriege*. Berlin.
- Corum, James (2014). Taking an Army from Dictatorship to Democracy. Lessons Learned by the Bundeswehr in Absorbing the East German Army. *Eesti Sõjaajaloo Aastaraamat. Estonian Yearbook of Military History*, Vol. 4, 13-37.
- Deák, István (1990). *Beyond Nationalism: a Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918*. New York-Oxford: Oxford University press.
- Dierk, Walter (2009). Meeting the French challenge. Conscription in Prussia, 1807–1815. In Stoker, Donald, Schneid, Frederick C. & Blanton, Harold D. *Conscription in the Napoleonic Era: A revolution in military affairs?* London-New York: Routledge, 24-45.
- Eellend, Johan (2008). Agrarianism and Modernization in Inter-War Eastern Europe. In Wawrzeniuk, Piotr (Ed.). *Societal change and ideological formation among the rural population of the Baltic area 1880-1939*. Huddinge: Södertörns högskola, 35-56.

- Flynn, George Q. (2002). *Conscription and democracy: The draft in France, Great Britain, and the United States*. Westport-London: Greenwood Press.
- Forrest, Alan (2002). Conscription as Ideology: Revolutionary France and the Nation in Arms. In Mjøsen, Lars & van Holde, Stephen (Ed.). *The Comparative Study of Conscription in the Armed Forces. Comparative Social Research*, Vol. 20, 95-115.
- France, John (1999). *Western Warfare in the Age of the Crusades*. London: UCL Press Limited.
- Frevert, Ute (2004). *A Nation in Barracks. Conscription, Military Service and Civil Society in Modern Germany*. Oxford-New York: Berg.
- Geva, Dorit (2013). *Conscription, Family, and the Modern state. A Comparative Study of France and the United States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hacisalihoğlu, Mehmet (2007). Inclusion and Exclusion: Conscription in the Ottoman Empire. *Journal of Modern European History*, Vol. 5, 2007/2, 264-286.
- Haid, Elisabeth & Weismann, Stephanie & Wöller, Burkhard (Hg.) (2013). *Galizien: Peripherie der Moderne – Moderne der Peripherie?* (Tagungen zur Ostmitteleuropaforschung/ Hrsg. vom Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung – Institut der Leibniz-Gemeinschaft, #31). Marburg: Verlag Herder-Institut.
- Hämmerle, Christa (2004). Die k. und k. Armee als „Schule des Volkes“? Zur Geschichte der Allgemeinen Wehrpflicht in der multinationalen

Habsburgermonarchie 1866-1914 (1918). *Frieden und Krieg: Beiträge zur Historischen Friedensforschung*, Bd. 3, 176-213.

Hochedlinger, Michael (2000). Rekrutierung-Militarisierung-Mobilisierung. Militär und ländliche Gesellschaft in der Habsburgermonarchie im zeitalter des Aufgeklärten absolutismus. In Kroll, Stephan. *Militär und ländliche Gesellschaft in der frühen Neuzeit*. Hamburg.

Hryniuk, Stella (1991). *Peasants with Promise: Ukrainians in Southeastern Galicia 1880–1900*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta.

Huntington, Samuel P. (1957). *The soldier and the state. The Theory and Politics of Civil-Military Relations*. Cambridge-London: The Belknap Press of Harvard University Press.

Inbody, Donald S. (2016). *The Soldier Vote. War, Politics, and the Ballot in America*. New York-Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Jahr, Christoph (1998). *Gewöhnliche soldaten. Desertion und deserteure im deutschen und britischen heer*. Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht.

Josephus II, Imperator Romanorum (1781). *Conscriptions und Werbbezirkssysteme für die kaiserliche königliche deutsche Erbländer und Kriegszeiten*. Klagenfurt: Kleinmayer.

Kestnbaum, Meyer (2002). Citizen-Soldiers, National Service and the Mass Army: the Birth of Conscription in Revolutionary Europe and North America. *The Comparative Study of Conscription in the Armed Forces. Comparative Social Research*, Vol. 20, 117-144.

- Khazanov, A. (1968). "Military democracy" and the Epoch of Class Formation. *Soviet Ethnology and Anthropology Today. Hague: Mouton&Co., 134–146,*
- Kradin, Nikolay N. (2002). Nomadism, Evolution and World-Systems: Pastoral Societies in Theories of Historical Development. *JOURNAL OF WORLD-SYSTEMS RESEARCH, VIII, III, Fall 2002, 368–388.*
- Lucassen, Jan & Zürcher, Erik-Jan (1998). Conscription as Military Labour. The Historical Context. *International Review of Social History, 43, 405–419.*
- Luh, J. (2001). Armee und Staat unter Friedrich Wilhelm I und Friedrich II. In Luh, J. & Merta, K.-P. *Marksteine: eine Entdeckungsreise durch Brandenburg Preussen.* Berlin: Henschel.
- Magenheimer, Horst (1999). Zur Frage der Allgemeinen Wehrpflicht: Standortbestimmung-Alternativen-Konsequenzen. *Nationale Sicherheit: Schriftenreihe der Landesverteidigungsakademie, # 3, 1-90.*
- Megner, Karl (1986). *Beamte: Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte des k. k. Beamtentums.* Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Mikaberidze, Alexander (2009). Conscription in Russia in the late eighteenth and early nineteenth centuries: "For faith, Tsar and Motherland". In Stoker, Donald, Schneid, Frederick C. & Blanton, Harold D. *Conscription in the Napoleonic Era: A revolution in military affairs?* London-New York: Routledge, 46-65.
- Mjøsén, Lars & van Holde, Stephen (2002). Killing for the State, Dying for the Nation: an Introductory Essay on the Life Cycle of Conscription into

- Europe's Armed Forces. *The Comparative Study of Conscription in the Armed Forces. Comparative Social Research*, Vol. 20, 3-94.
- Møller, Bjørn (2002). Conscription and its alternatives. In Mjøsen, Lars & van Holde, Stephen (Ed.). *The Comparative Study of Conscription in the Armed Forces. Comparative Social Research*, Vol. 20, 277-305.
- Onuch, Olga (2014). *Mapping Mass Mobilization. Understanding Revolutionary Moments In Argentina and Ukraine*. London: Palgrave Macmillan.
- Prokop, Tomek (2014). Czechoslovakia and its Armed Forces in the times of Change. *Eesti Sõjaajaloo Aastaraamat. Estonian Yearbook of Military History*, Vol. 4, 8-61.
- Rakowska-Harmstone, Teresa (1990). "Brotherhood in arms": the Ethnic Factor in the Soviet Armed Forces. In Dreisziger, N. F. *Ethnic Armies: Polyethnic Armed Forces from the Times of the Habsburgs to the Age of the Superpowers*. Waterloo: Wilfried Laurier University Press, 123-157.
- Rothenberg, Gunther Erich (1976). *The army of Francis Joseph*. West Lafayette: Purdue University Press.
- Sanborn, Joshua A. (2003). *Drafting the Russian nation. Military Conscription, Total War, and Mass Politics, 1905-1925*. DeCalb: Northern Illinois University Press.
- Schiff, Rebecca L. (2009). *The Military and Domestic Politics. A concordance theory of civil-military relations*. London-New York: Routledge.
- Sikora, Michael (2008). Militarisierung und Zivilisierung: Die Preussischen Heeresreformen und ihre Ambivalenzen. In Sikora, Michael. *Die*

Preussische Armee: Zwischen Ancien Regime und Reichsgründung.
Padeborn-München-Wien-Zürich: F. Schoening.

Smelser, Neil J. (1962). *Theory of Collective Behavior.* New York: Free Press.

Taylor, Brian D. (2003). *Politics and the Russian Army: Civil–Military Relations, 1689–2000.* Cambridge: Cambridge University Press.

Tilly, Charles (1990). *Coercion, Capital, and European states AD 990-1990.* Cambridge: Basil Blackwell.

Turner, Ralph H. & Killan, Lewis M. (1957). *Collective Behavior.* California: Patrice-Hall.

Wawro, Geoffrey (2014). *A Mad Catastrophe. The Outbreak of WWI and the Collapse of the Habsburg Empire.* New York: Basic Books.

Weber, Eugen (1976). *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870–1914.* Stanford: Stanford University Press.

Wilson, Isaiah III (2007). *Thinking beyond War. Civil-Military Relations and Why America Fails to Win the Peace.* New York-Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Yenin, Maksym & Serbulov, Viktor (2018). *National Report on the Results of Moderated Groups Discussions on Theme: "Valuable Orientations, Problems and Youth Expectations".* Kyïv.

Глюкмань, Карль (1910). Австро-Венгерская армія. [Glückmann, Karl (1898). *Das Heerwesen der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Für den Unterricht und das Selbststudium dargestellt.* Wien]. Киевъ.

Екатерина Вторая (1783). *Указ пятого мая о сборе с купечества вместо рекрут по 500 рублей за каждого рекрута*. Петербург.

Закон України (1992) *Про військовий обов'язок і військову службу 1992 р. зі змінами і доповненнями*. Available from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2232-12> (October 26, 2016)

Коваль, Роман (2005). *Багрянні жнива української революції*. Київ: Діокоп.

Миронов, Б. Н. (2000). *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства*. Т. 1. Санкт Петербург: Ид-во "Дмитрий Буланин".

Морган, Л. Г (1877). *Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации*. Ленинград.

Павел (1797). *Указ о наборе рекрут с 500 по 3 человека*. Первого сентября. Петербург.

Постанова Уряду (2011a) від 2 березня 2011 р. N 177. Available from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/177-2011-%D0%BF> (Accessed: October 26, 2016)

Постанова Уряду (2011b) від 3 серпня 2011 р. N 818. Available from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/818-2011-%D0%BF> (Accessed: October 26, 2016).

Розпорядження Кабінету Міністрів України (2017b) від 20.09.2017 №660-р *Про затвердження чисельності громадян України, що підлягають призову на строкову військову службу, обсягу видатків для*

проведення призову у жовтні-листопаді 2017 року. Available from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/185-2017-%D1%80> (Accessed: May 2, 2018)

Розпорядження Кабінету Міністрів України (2017а) від 22.03.2017 №185-р *Про затвердження чисельності громадян України, що підлягають призову на строкову військову службу, обсягу видатків для проведення призову у квітні-травні 2017 року.* Available from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/660-2017-%D1%80> (Accessed: May 2, 2018)

Скорейко, Ганна (2012). «Людина зі зброєю» в Австрійській імперії: сприйняття війни і армії у західноукраїнському суспільстві 19 століття. *Питання історії України*, Т. 15, 12-18.

Указ Президента України (1998) від 17.06.1998 № 642/98 *Про припинення призову громадян України на строкову військову службу.* Available from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/ru/642/98> (Accessed: October 26, 2016)

Указ Президента України (1999а) від 16.03.1999 № 255/99 *Про звільнення в запас військовослужбовців та черговий призов громадян України на строкову військову службу в квітні – липні 1999 року.* Available from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/255/99> (Accessed: October 26, 2016)

Указ Президента України (1999b) від 02.09.1999 № 1103/99 *Про звільнення в запас військовослужбовців та черговий призов громадян України на строкову військову службу в жовтні – грудні 1999 року.*

Available from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1103/99>
(Accessed: October 26, 2016)

Чолій, Сергій (2016). *Мобілізація на периферії. Військовий обов'язок як фактор модернізації імперії Габсбургів 1868–1914: Монографія*, Київ: Гранмна.